

УДК 338.436:332.14

АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО АГРОПРОМИСЛОВОГО КЛАСТЕРУ

С. І. Бурма, аспірант, Запорізький національний технічний університет, econotique@ukr.net

У статті досліджено передумови формування регіонального агропромислового кластеру у Запорізькій області. Проаналізовано результати діяльності агропромислового комплексу регіону, визначено сильні сторони та внутрішні проблеми його розвитку. Розглянуто досвід функціонування агропромислових кластерів у регіоні.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, інновації, кластер, регіон, розвиток, сільське господарство, формування агропромислового кластеру.

Постановка проблеми. Формування високоефективної аграрної системи в регіоні, покликаної забезпечити продовольчу безпеку та створити нормальні умови для розвитку сільських територій є особливо складним завданням в умовах глобалізації економічних зв'язків та прискорення інноваційних процесів. Сьогодні на наявні базові проблеми неефективності системи господарювання в аграрній галузі додаються нові дисбаланси і диспропорції, що проявляється у нерівномірності трансформаційних змін у різних сферах АПК, обмеженні можливостей внутрішньогалузевого перерозподілу ресурсів, руйнуванні виробничого потенціалу та відтоку товаровиробників з галузі.

Одним із інструментів стимулювання стабільного розвитку підприємництва є впровадження кластерних систем, які останнім часом розглядаються як самостійні суб'єкти господарювання за різноманітними напрямками діяльності. Кластерні утворення агропромислового комплексу регіону, можуть стати плацдармом який дозволить промисловцям та сільгоспвиробникам більш ефективно реалізувати власний виробничий та інноваційний потенціал, а також значно покращити соціально-економічні показники розвитку регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема сталого розвитку територій на основі формування регіональних кластерів присвячено багато наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Однак, процес створення кластеру не стандар-

тизовано, тому різні науковці маючи спільні погляди на сутність кластеру пропонують дещо різні підходи до механізмів їх впровадження, зокрема пропонується створення кластерів у чотири етапи – формування ініціативної групи; розробка реального і з усіма узгодженого проекту; створення координаційного центру та визначення кола суб'єктів кластеру; початок діяльності кластеру (С. Соколенко) [1]. Деякі науковці виділяють п'ять стадій створення кластерів – агітацію і мотивацію потенційних учасників; стадію розробки спільної стратегії; стадію пілотного проекту; стадію стратегічного проекту; стадію саморегуляції (Ю. Владимиров та В. Теретьяк) [2, с. 75–77]. Окремі дослідники пропонують алгоритм формування кластера у три етапи – макроекономічні дослідження, мікроекономічні дослідження, безпосереднє формування кластеру (І. Ступак та П. Сідун) [3, с. 63]. Пропонується також механізм створення кластерів, що передбачає аудит регіональної економіки; вибір моделі регіонального кластеру; формування кластеру, а також моніторинг діяльності кластеру (В. Прушківський) [4, с. 136]. Отже, процес дослідження передумов формування кластерів в процесі створення регіональних кластерних утворень, у тому числі у АПК, є дискусійним та потребує розвитку.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження передумов формування агропромислового кластеру у Запорізькій області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість дослідників поширюють теорію кластерів на індустріальні системи. Проте у багатьох провідних країнах існують агропромислові об'єднання, які побудовано у відповідності до кластерних принципів. Агропромисловий кластер представляє комплекс сільськогосподарських виробництв, а також інших виробництв АПК, які об'єднуються в технологічний ланцюжок створення доданої вартості [5, с. 38–44].

Кластеризація агропромислового комплексу регіону передбачає концентрацію та спеціалізацію агропромислового виробництва на певній території для узгодження спільних дій на ланцюжку «виробництво – зберігання – переробка – реалізація сільськогосподарської продукції», з метою ефективної інтеграції у світовий простір, підвищення конкурентоспроможності та збільшення прибутків учасників кластерів [6, с. 3–12].

Можливість і ефективність утворення агропромислових кластерів визначають:

- структура, специфіка та територіальне розміщення виробництв;
- рівень розвитку конкуренції;
- інноваційність виробництв;
- мобільність робочої сили;
- рівень розвитку системи менеджменту;
- рівень обміну інформацією і технологіями;
- вплив державного управління.

Не можна не погодитися із думкою тих науковців, які відокремлюють в окремих етапах та визначають важливу роль аналізу передумов формування кластерного утворення, оскільки саме дослідження зовнішнього та внутрішнього середовища діяльності кластеру – потенціалу, як самих учасників кластеру, так і регіону в цілому є визначальним при прийнятті рішення щодо утворення кластеру.

Запорізька область відноситься до найбільш економічно привабливих регіонів України завдяки значному промислому, аграрному та науково-технічному потенціалу, забезпеченості власними енергоресурсами, розвиненій транспортній інфраструктурі та банківській системі, доступності до ринків України та зарубіжжя.

Чітко виражений індустріальний харак-

тер виробництва Запорізької області виражається в тому, що значну частку валової доданої вартості регіону створюють потужні підприємства металургійного, машинобудівного та енергетичного комплексів. Як наслідок, високий ступінь індустріалізації регіону є одним із визначальних факторів незадовільної екологічної та медико-демографічної ситуації, яка супроводжується зростанням поширеності хвороб, зростанням смертності, зниженням народжуваності тощо.

Розв'язання зазначеного комплексу проблем можливе через сприяння розвитку не індустріальних секторів, у тому числі й АПК регіону.

Запорізька область відома як один із потужних аграрних регіонів України. Її частка у загальнодержавних обсягах виробництва складає близько 4%, а по окремих товарних позиціях – 12-14%. Сільськогосподарські угіддя області займають майже 83% території або 2247,8 тис. га. Площа зрошуваних земель становить 240,4 тис. га. В розрахунку на одного мешканця області припадає 1,01 га орних земель, тоді як в середньому в країні цей показник дорівнює лише 0,66 га [7, с. 14–15].

Агропромисловий комплекс Запорізької області формують:

- суб'єкти сільського господарства: 762 сільськогосподарських підприємств різних форм власності та господарювання, 2283 фермерських господарств та 62 тисячі особистих селянських господарств;

- підприємства харчової і переробної промисловості: 28 борошно-мельних, 32 хлібопекарських підприємства, 10 підприємств з виробництва олії та маргаринової продукції, кондитерська фабрика, 13 молокопереробних підприємств, 21 м'ясо-переробне підприємство, підприємства з виробництва пива та безалкогольних напоїв;

- підприємства та організації інфраструктури аграрного ринку: 159 пунктів приймання молока і м'яса, 7 агроторгових домів, підприємства агросервісного та агрохімічного обслуговування, підприємства ветеринарного обслуговування, племінні господарства, 311 пунктів штучного осіменіння, 14 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів [8].

Агрокліматичні умови області сприятливі для вирощування районованих сортів сільськогосподарських культур, отримання високих врожаїв. Однак нерівномірне випадіння опадів, суховії, зимові відлиги можуть погіршувати умови вирощування сільськогосподарських культур та знижувати їх продуктивність.

Сільськогосподарське виробництво, як в Україні в цілому, так і у Запорізькій області зокрема, ведеться на особливо цінних землях. Із 2244 тис. га сільськогосподарських угідь регіону 38% складають особливо цінні землі (852 тис. га), із 1905 тис. га ріллі 30% становлять особливо цінні землі (558 тис. га) [9].

Однак, попри наявні можливості в останні роки спостерігається спад виробництва сільськогосподарської продукції в регіоні. Так, тільки у 2012 році загальне виробництво продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 року) проти 2011 року зменшилося на 19 %, у тому числі у сільськогосподарських підприємствах – на 31%, у господарствах населення – на 2,3%. Валова продукція сільського господарства за 2012 рік склала 7056,4 млн. грн. (область займає 17 місце в Україні), що становить 81% до рівня 2011 року, у тому числі по сільгосп підприємствах валова продукція дорівнювала 3496,4 млн. грн. (69% до 2011 р.), по господарствах населення – 3560 млн. грн. (98% до 2011 р.). У 2012 році одержано 1 млн. тонн зерна, що на 45% менше, ніж у 2011р., у тому числі у сільськогосподарських підприємствах – 848,9 тис. т (мінус 50%). Зменшення обсягів зернових культур зумовлено як зниженням урожайності (на 10,2ц з 1га, або на 39%), так і зменшенням зібраної площі на 10%. Валовий збір пшениці в 2012 році становив 714,6 тис. т (на 51% менше, ніж торік), ячменю - 327,9 тис.т (на 34%), кукурудзи на зерно - 84,6 тис.т (на 49% менше, ніж торік) [10].

В ході аналізу ефективності сільського господарства Запорізької області доцільно провести міжрегіональні зіставлення по основним товарним позиціям. На жаль по більшості сільськогосподарських товарних позицій Запорізька область відстає, як за абсолютним показником виробництва, так і за показником урожайності. Найбільш ефекти-

вним в області є вирощування соняшнику, за обсягами виробництва по даній товарній позиції область займає 4 місце в Україні, урожайність соняшнику в області становить 14-16 ц/га, що значно нижче ніж у Харківській (до 24 ц/га), Івано-Франківській (до 22 ц/га), Дніпропетровській (до 21 ц/га) та Полтавській (до 23 ц/га) областях [11; 12].

Є резерви зростання у виробництві зернових та зернобобових культур – урожайність виробництв регіону 26,0 ц/га проти 37,0 ц/га в середньому по Україні (для порівняння, Полтавська область – 51 ц/га), вирощуванні овочів – урожайність виробництв регіону 149 ц/га проти 195 ц/га в середньому по Україні, плодів та ягід – урожайність виробництв регіону 64 ц/га проти 84 ц/га в середньому по Україні, виробництві м'яса та молока тощо [11; 12].

Крім того, по більшості сільськогосподарських товарних позицій є резерви для внутрішнього споживання, так коефіцієнт самозабезпечення плодами, ягодами та виноградом дорівнює 71,4% м'ясом – 85,86%, молоком 73,41% (табл. 1).

Щодо результатів економічної діяльності підприємств агропромислового комплексу регіону, то у 2012 році прибуток отримали 72% господарств. Загальна сума прибутку склала 561,5 млн. грн., у середньому на одне господарство припадало 1 млн. грн. У 2012 році рівень рентабельності становив 13,6%, та значно знизився проти 28,1% у 2011р. [13].

На жаль, за окремими показниками економічної ефективності використання земель сільськогосподарського призначення Україна поступається провідним країнам світу (табл. 2). Передусім це стосується урожайності сільгоспкультур і виробництва основних видів продукції тваринництва на одну особу. Водночас, за виробництвом окремих видів продукції рослинництва на одну особу Україна займає лідируючі позиції, що свідчить про переважне використання земель для потреб рослинництва.

У європейських країнах урожайність основних сільськогосподарських культур у 2-4 рази вища, ніж в Україні та стабільна по роках, що свідчить про належну культуру землеробства, дотримання технологічних і

екологічних вимог. Через це спостерігається висока землемісткість вітчизняного сільськогосподарства, яка в середньому у 8 разів перевищує аналогічний показник у краї-

нах Євросоюзу. Українські аграрії 79% прибутків одержують за рахунок природної родючості землі і лише 21% – як результат впровадження технологій [9].

Таблиця 1

Рівень самозабезпечення Запорізької області основними видами продовольства

	Обсяги виробництва, тис. тонн	Фонд споживання, тис. тонн	Коефіцієнт самозабезпечення, %
Зернові культури	1196,3	250,25	100
Картопля	750,1	189,31	100
Овочі та баштанні	321,0	299,75	100
Плоди, ягоди та виноград	68,8	96,36	71,40
М'ясо	85,1	99,11	85,86
Молоко	257,5	350,79	73,41
Яйця (млн. шт.)	727,3	557,48	100
Олія	515,8	29,26	100

Таблиця 2

Виробництво основних видів продукції рослинництва і тваринництва у деяких країнах світу

	Канада	США	Німеччина	Франція	Польща	Україна
Виробництво основних видів продукції рослинництва на одну особу, кг						
Зернові	1473	1291	544	1066	716	856
Цукрові буряки	15	92	290	506	256	300
Картопля	129	58	124	104	229	408
Овочі	62	113	41	80	136	193
Плоди та ягоди	19	81	27	138	72	47
Виробництво основних видів продукції тваринництва на одну особу, кг						
М'ясо	130	135	100	92	93	45
Молоко	240	279	361	383	321	245
Яйця	12	17	8	15	16	21
Урожайність основних сільськогосподарських культур, ц/га						
Пшениця	27,8	29,9	78,1	74,5	41,7	26,8
Ячмінь	32,6	39,3	65,4	68,4	34,4	19,7
Кукурудза	83,7	103,4	97,5	91,1	62,3	45,1
Соняшник	16,0	17,4	24,1	23,5	18,1	18,4
Цукрові буряки	603,4	576,1	675,7	937,0	542,6	363,3
Картопля	313,1	462,7	440,6	437,9	198,5	168

Як свідчить аналіз інвестиційної активності підприємств АПК області, загальний обсяг інвестицій в основний капітал у сільському господарстві регіону за 2006–2011 роки склав 2 587,6 млн. грн., у тому числі:

- 2006 рік – 224,3 млн. грн.;
- 2007 рік – 286,9 млн. грн.;
- 2008 рік – 639,6 млн. грн.;
- 2009 рік – 355,2 млн. грн.;
- 2010 рік – 582,0 млн. грн.;
- 2011 рік – 499,6 млн. грн. [8].

Інвестиційна активність сільськогосподарських підприємств в зазначений період підтримувалася переважно за рахунок влас-

них коштів підприємств (до 70%) та запозичень у комерційних банках (до 20%). У першу чергу підприємства спрямовували інвестиційні кошти на оновлення основних виробничих фондів, впровадження нових енергозберігаючих технологій, будівництво та реконструкцію об'єктів виробничого призначення.

Протягом 2010–2012 років в області реалізовувалися інвестиційні проекти з будівництва та реконструкції тваринницьких господарств, зокрема проект будівництва приміщення для безприв'язного утримання великої рогатої худоби у ВАТ «Племзавод

«Степной»); проект реконструкції приміщення для утримання молодняку великої рогатої худоби у ТОВ «Агрофірма «40 років Жовтня»; проект реконструкції приміщень для утримання свиней та птиці у ТОВ «Агропромислова компанія»; проект реконструкції приміщення для утримання свиней у СВК «Дружба»; проект будівництва сучасного насінневого заводу потужністю 20 тис. тонн насіння на рік [8].

Найпривабливішою галуззю сільськогосподарського виробництва області для вкладення інвестицій залишається рослинництво, що обумовлено швидкою, порівняно з іншими галузями, окупністю вкладених коштів. Основними напрямками інвестицій в рослинництво є:

- розширення площ посіву високопродуктивних сортів;
- придбання техніки;
- розширення площ зрошуваних земель;
- виробництво екологічно чистої продукції.

Прикладом ефективного залучення інвестицій у розвиток АПК області є будівництво ТОВ СП «Нібулон» у м. Кам'янка-Дніпровська перевантажувального терміналу потужністю 75 тисяч тонн відвантаження зернових та олійних культур на річковий транспорт.

Серед факторів, що забезпечують інвестиційну привабливість Запорізького регіону у сфері АПК слід відзначити:

- наявність родючих земель;
- сприятливі природнокліматичні умови;
- значний трудовий потенціал;
- розвинуту переробну галузь;
- наявність підприємств, що є лідерами виробництва у харчовій та переробній промисловості області;
- вигідне географічне розташування для експорту продукції;
- зусилля місцевої влади у створенні сприятливого інвестиційного клімату;
- наявність елементів ринкової інфраструктури.

В останні роки у регіоні спостерігається тенденція до скорочення кількості інноваційно-активних підприємств. Так, у 2012 році в Запорізькій області інноваційною діяльністю,

направленою на виконання наукових досліджень й розробок, займалися 29 підприємств та організації області, або 4,6% від загальної їх кількості проти 45 підприємств у 2000 році та 56 – у 1995 році. При цьому 9 підприємств (29% від загальної кількості інноваційно-активних підприємств) у рамках інноваційної діяльності займалися придбанням обладнання, 8 інноваційно-активних підприємств (26%) проводили власні внутрішні науководослідні розробки і тільки 2 підприємства (6%) займалися ринковим впровадженням інновацій [14].

Значну роль у здійсненні аграрної політики регіону відіграє державне регулювання та підтримка сільськогосподарського виробництва, яка здійснюється за наступними напрямками:

- цінове регулювання;
- субсидії і дотації на виробництво та придбання ресурсів;
- фінансово-кредитна підтримка;
- податкове стимулювання;
- спеціалізована підтримка.

Проте через системний брак коштів та низку бюрократичних перешкод зазначена державна політика не має достатньо ефективності. Варто відмітити низький рівень використання державою непрямих заходів підтримки аграрного сектору. Крім того, існуюча система вищої освіти не сприяє забезпеченню висококваліфікованими працівниками як безпосередньо сільгоспвиробництва, так і органи державного управління, які займаються формуванням державної політики у сфері підтримки агропромислового комплексу країни.

Варто відмітити значну увагу держави щодо підтримки інвестиційного процесу в регіоні, зокрема в області розроблена та реалізується програма «Стратегія залучення інвестицій в економіку Запорізької області на 2009–2015 роки», функціонує спеціалізований інвестиційний Інтернет портал «Запорізька область – регіон можливостей». Тобто державою впроваджуються певні кроки щодо створення платформи для залучення інвестицій в економіку регіону, однак вплив системних загальноекономічних факторів, перш за все недосконала система оподаткування та

низький рівень розвитку фінансового ринку створюють значні перешкоди для повної реалізації інвестиційного потенціалу регіону.

Представники бізнес-середовища та влади в Запорізькій області мають певний позитивний досвід організації співробітництва в рамках кластерних структур, у тому числі і у сфері АПК.

У Запорізькому регіоні повноцінно функціонують два кластери – Кластер бджільництва «Бджола не знає кордонів» та Інноваційний технологічний кластер «Сільськогосподарське машинобудування».

Кластер «Сільськогосподарське машинобудування» було створено у 2009 році у рамках створюваного Державним агентством України з інвестицій та інновацій національного інноваційного кластеру «Нові машини».

У рамках кластерного співробітництва учасниками кластеру проводяться наукові дослідження та вивчаються потреби сільськогосподарських виробників півдня України у машинах та знаряддях сільськогосподарського машинобудування.

Створення кластера дозволило підприємцям, у період кризи, не тільки зберегти бізнес, але й розвиватися. Кластеру вдалося забезпечити активну участь представників бізнесу в міжнародних виставках, освоювати нову продукцію, створювати спільні підприємства. Тільки у 2009 році укладено прямих договорів на загальну суму 240 тис. грн. та контрактів по спільному збуту продукції на суму 500 тис. дол. США.

Кластер бджільництва «Бджола не знає кордонів» було створено у 2009 році на території Мелітопольського району. Мета створення кластеру – не тільки об'єднати виробників меду та іншої продукції бджільництва, а й залучити до співробітництва науководослідницькі установи, апітерапевтів, торговельні організації, виробників косметики, медичних препаратів та інших продуктів, де використовуються компоненти меду.

За час функціонування кластерного об'єднання «Бджола не знає кордонів» було реалізовано низку спільних проектів та досягнуто ряд позитивних результатів, зокрема спільно із Мелітопольською райдержадміністрацією реалізується проект спрямований на

захист медоносних рослин; впроваджено ряд новітніх технологій виробництва, зокрема налагоджено виробництво багатокорпусних пінополістирольних вуликів різної комплектації, електричних радіальних медононок, електроножів для обробки рамок, освоєно та модернізовано розведення бджолиних маток; впроваджуються проекти, які спрямовані на оздоровлення людей, зокрема на двох пасіках відкрито будиночки відпочинку і біокорекції організму, на базі Чоловічого монастиря у місті Мелітополь відкрито Апіцентр тощо.

Результати перших років функціонування кластерних утворень в регіоні свідчать про значний потенціал даного виду співробітництва, однак, як показує досвід, реалізувати наявні можливості дуже складно, оскільки розвитку кластерних об'єднань заважає ряд об'єктивних системних стримуючих факторів, зокрема відсутність налагодженого партнерства та слабкий рівень довіри між органами влади та бізнес середовищем, відсутність коштів на реалізацію кластерних проектів, відсутність законодавчих та нормативних документів, які стимулюють і регулюють діяльність кластерів, відсутність масштабної державної підтримки об'єднання підприємств у кластери.

Висновки. Отже, нами було розглянуто передумови утворення та розвитку регіонального агропромислового кластеру у Запорізькій області. Наразі зовнішнє середовище чинить негативний вплив на діяльність агропромислового комплексу регіону, крім того галузь має системні проблеми, які пов'язані із незавершеною стадією переходу до ринкових умов господарювання, а отже АПК регіону потребує реалізації заходів спрямованих на підтримку дрібних товаровиробників, починаючих підприємців, сімейних ферм, кооперативів; охорону земель та раціональне використання сільськогосподарських угідь; розвиток ринкової інфраструктури; розвиток аграрної науки та впровадження у виробництво інноваційних технологій вирощування та переробки сільськогосподарської продукції, догляду за тваринами, систем обробітку ґрунту, розвиток сільськогосподарського машинобудування

тощо.

Проте АПК регіону має потенціал для ефективного розвитку, реалізувати який можливо лише застосовуючи нові форми регіонального співробітництва, у тому числі й розвиваючи кластерні форми взаємодії.

Створення регіонального агропромислового кластеру в Запорізькій області дозволить об'єднати зусилля сільгоспвиробників, промисловості, науки, фінансового та державного секторів в єдиний ланцюжок доданої вартості, що призведе до підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва на основі впровадження нових технологій обробки земель, вирощування, збирання та переробки продукції сільського господарства.

Література

1. Соколенко С. И. Пути кластеризации экономики с целью повышения конкурентоспособности Запорожской области / С. И. Соколенко – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ucluster.org/universitet/klastery-ukraina/2010-study>
2. Владимиров Ю. Л. О классификации кластеров предприятий / Ю. Л. Владимиров, В. П. Третьяк // Альманах «Наука, Инновации, Образование». – 2008. – Вып. 7 – С.72–86.
3. Ступак І. О. Стратегічне управління конкурентоспроможністю кластера як основа довготермінового розвитку економіки / І.О. Ступак, П.В. Сідун // Інноваційна економіка.-2012.-№ 12[38].-С.58.
4. Прушківський В. Г. Основні етапи формування інноваційної моделі регіону на основі кластерного підходу / В. Г. Прушківський, С. І. Бурма // Економічний простір: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ПДБАБА, 2011 – №55 – С.132 – 138.
5. Бричко А. М. Розвиток механізму активації кластерів в підприємствах АПК./ А. М. Бричко // Економіка АПК – 2009. – № 6. – С. 4 – 8.
6. Саблук П. Т. Кластеризація як механізм

В статье исследованы предпосылки формирования регионального агропромышленного кластера в Запорожской области. Проанализированы результаты деятельности агропромышленного комплекса региона, определены сильные стороны и внутренние проблемы его развития. Рассмотрен опыт функционирования агропромышленных кластеров в регионе.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, инновации, кластер, регион, развитие, сельское хозяйство, формирование агропромышленного кластера.

Prerequisites for the formation of regional agro-industrial cluster in Zaporozhye region are studied. The results of the agricultural sector activities in the region are analyzed; development strengths and internal problems are identified. The operation of the agro-industrial clusters in the region is considered.

Keywords: agricultural sector, innovation, cluster, region, development, agriculture, agro-industrial cluster formation.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Прушківським В. Г.

підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П. Т. Саблук, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК.- 2010.- № 1.-С. 3-12.

7. Етапи становлення та засади екологічно чистого землеробства в Україні / Матеріали засідання Наукової Ради ВЕЛ. – Київ, 2004. – 28 с.

8. Програма забезпечення продовольчої безпеки Запорізької області на 2011–2015 роки – Запоріжжя: Запорізька обласна державна адміністрація, 2011 – 138 с.

9. Щодо шляхів підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення в Україні. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1129>

10. Стан сільського господарства регіону за 2012 рік // Головне управління статистики у Запорізькій області. – 2013. – Експрес випуск № 39 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zp.ukrstat.gov.ua/images/stories/eksp_sg_39.pdf

11. Виробництво основних видів продукції тваринництва за регіонами у 2012 році // Державний комітет статистики України. — [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/sg/sg_reg/vop/vop_u/vop1212_u.html

12. Виробництво основних сільськогосподарських культур за регіонами у 2012 році // Державний комітет статистики України. – [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/sg/sg_reg/vz_reg/vz_u/vz12_u.html

13. Економічні результати сільськогосподарського виробництва за 2012 рік // Головне управління статистики у Запорізькій області. – 2013. – Експрес випуск № 839 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zp.ukrstat.gov.ua/images/stories/eksp_sg_839.pdf

14. Виконання наукових та науково-технічних робіт у 2012 році // Головне управління статистики у Запорізькій області. – 2013. – Експрес випуск № 833 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zp.ukrstat.gov.ua/images/stories/xp_nauka_833.pdf